

JAROSLAV LOPOUR / 21. 9. 2016

Zdeněk Štěpánek

Již sto dvacet let uplyne od chvíle, kde se v Tvoršovicích u Benešova narodil jeden z nejvýznamnějších a největších českých herců dvacátého století Zdeněk Štěpánek. Herec statné mužné vysoké postavy, podmanivých očí a charakteristického drsného, ale přesto melodického, hlasu na divadelních podiích, před kamerami i před mikrofonem vytvořil desítky charakterních kreací těch nejvýznamnějších postav českého i světového repertoáru. V české kinematografii navíc jako jediný získal možnost sehrát postupně několik významných postav z naší historie – od Jana Husa a Jana Žižky přes maršála Russworma, Mikuláše Dačického z Heslova, J. E. Purkyně, Františka Palackého, J. K. Tyla, F. L. Riegera až po svatého Václava.

Foto: Národní filmový archiv

Narodil se 22. září 1896 do rodiny s uměleckými sklony. Jeho prastrýc Jan Nepomuk Štěpánek (1783–1844) byl divadelníkem, dramatikem a ředitelem Stavovského divadla a otec, ač člen selského rodu od Pardubic (matka byla z chodského mlýna) a hospodářský správce, byl muzikant a zpěvák. V Rakovníku začal studovat na reálce, z ní přestoupil na hospodářskou školu. Po absolutoriu pracoval v lihovaru a od roku 1913 na statku v Josefově jako hospodářský praktikant. Nakonec zvítězila touha po divadle a mladý Štěpánek nastoupil jako herec ke kočovným společnostem Adolfa Marka (1913–1914), Roberta Morávka (1914) a Karla Jičínského (1914–1915).

Roku 1915 narukoval do první světové války, ještě týž rok na podzim byl zraněn a zajat na ruské frontě. Podařilo se mu uprchnout a v Rusku poté zažil řadu strastiplných a nebezpečných příhod, nějaký čas byl vězněn v kyjevské pevnosti, naučil se jazyk a pracoval jako dělník, kuchař, pekař, příručí, zpěvák nebo vedoucí hotelu. V roce 1916 se stal v Kyjevě režisérem a hercem českého krajanského ochotnického divadla. Následně se přihlásil k České družině a stal se hercem, režisérem a dramatikem Divadla československé armády na Rusi, s níž hrál od února 1919 do května 1920

podél Magistrály. V legiích prodělal také několik útoků a bojů.

Roku 1920 se lodí kolem čínských a indických břehů a suezským průplavem vrátil do Prahy. Všechny své válečné útrapy herec později napínavě vylíčil v jedné ze svých vzpomínkových knih *Za divadlem kolem světa* (1970). Před demobilizací hostoval v Divadle na Vinohradech. Stal se členem divadla na Kladně (1920–1921) a následně se vrátil do Prahy, zpět do Divadla na Vinohradech (1921–1934). Po pohostinských vystoupeních byl K. H. Hilarem přijat do svazku činohry Národního divadla v Praze, kterou krátce vedl (1953–1956), a setrval zde až do své smrti. Do Národního divadla byl sice přijat již dříve, Vinohrady mu však v přestupu bránily.

Kromě herectví se nadále věnoval režijní činnosti (*Lucerna, Maryša, Naši furianti, Tři sestry*), psaní divadelních her (*Nezbedný bakalář, Monastýr nad tajgou, Kamaráde, kde jsi?*), především s legionářskou tematikou, a svými mimořádnými hlasovými dispozicemi umělecké recitaci a četbě. Realistické herectví Zdeňka Štěpánka bylo vnímáno jako pokračování vojanovské a vydrovské tradice. Na Vinohradech sehrál postavy záporných i kladných charakterů jdoucí neochvějně za svým cílem. Takový byl jeho *Hamlet, Loupežník* nebo *Jánošík*. Druhou polohou byli muži vnitřně rozervaní a rozporuplní (v inscenacích *Živá mrtvola, Bratři Karamazovi, Král Václav IV. či Idiot*). Prošel všemi žánry, různorodým repertoárem, uplatňoval se jak v rolích tragických, tak tragikomických i komických. Po příchodu do Národního divadla své herecké polohy ještě více rozvinul.

Hrál hrdinské a charakterní kreace, jež vykresloval do nejmenších podrobností, a dobře se uplatnil v shakespearovských hrách. Přes *Marca Bruta (Julius Caesar)*, *Maršála (Bílá nemoc)*, *Mikuláše Dačického z Heslova (Zvíkovský rarášek a Paní mincmistrová)*, *Cyrana z Bergeracu* došel až k vrcholné úloze svého vyzrálého herectví, k Shakespearovu *Králi Learovi*. Ve výrazových prostředcích Zdeňka Štěpánka měla důležité postavení precízně zvládnutá mimika, hra obličeje a pohyb celého těla, projev širokého hlasového rejstříku, velká živelnost a nezkrotný temperament.

Po příchodu do Vinohradského divadla se poprvé Zdeněk Štěpánek se svými kolegy objevil ve filmu. V dnes již nedochovaném pohádkovém příběhu *Zlatý klíček* (1922) podle Karla Čapka a v režii Jaroslava Kvapila sehrál bankovního úředníka. O tři roky později ztělesnil svoji první historickou postavu J. K. Tyla ve filmu režiséra Svatopluka

Innemanna Josef Kajetán Tyl (1925), ke kterému si Štěpánek s Bohušem Stejskalem napsal i scénář. Po hlavní úloze ředitele Jana Skácela v melodramatu vinohradského kolegy Františka Hlavatého Román hloupého Honzy (1926) mu byl režisérem Janem S. Kolářem svěřen na samém konci němé epochy české kinematografie part knížete Václava v historickém velkofilmu Svatý Václav (1929), jenž se měl stát vyvrcholením oslav milénia smrti prvního českého světce.

Těsně po nástupu zvukového filmu, ač byl hercův temperamentní projev zpočátku mírně patetický a teatrální, což později Štěpánek odstranil zmírněním a zcivilněním, ještě sehrál dvě postavy kasaře Pištory v Kodíčkově komedii Obrácení Ferdýše Pištory (1931) a legionáře Koláře v Innemannově dramatu podle románu Josefa Kopty Třetí rota (1931). Po těchto příležitostech se v českém filmu odmlčel. Až od poloviny třicátých let začal být režiséry využíván pravidelně. Z té doby připomeňme velké role legionáře Matějky v Jízdní hlídce (1936) Václava Binovce, Antonína Havla a sedláka Jana Výravy v Borského snímcích Vojnarka (1936) a Jan Výrava (1937) či guvernéra a dvojroli muže z neznáma a průmyslníka Johna Graigse ve Fričově komedii Svět patří nám (1937) a v psychologickém dramatu Muž z neznáma (1939).

Ovšem vysoko vyčnívajícími se staly tři kreace, jež Štěpánek vytvořil ve filmu během let 1937 a 1938. První z nich byl z divadelních prken přenesený válkychtivý a krvelačný maršál, v přepisu protiválečného dramatu Karla Čapka Bílá nemoc (1937) v režii Hugo Haase, kterého až nákaza bílou nemocí donutí uzavřít celosvětový mír. V té druhé láska k prodavačce Haně (Lída Baarová) po letech opět probudí jemné city v původně tvrdém a bezcitném majiteli automatu Nevostrém z Panenství (1937) Otakara Vávry. Potřetí se Štěpánek stal neodolatelným věčným frejřírem, žertěrem, „vínapytlem“, literátem a bojovníkem za práva českého národa Mikulášem Dačickým z Heslova ve Vávrově nacionální renesanční komedii Cech panen kutnohorských (1938). K té si herec sám napsal námět a s Vávrou byl i spoluautorem scénária. Ještě týž rok si Dačického zopakoval i v Národním divadle.

Během nacistické okupace jej návštěvníci kin mohli zhlédnout jako vrchního inženýra Gregora v dramatu z uhelných dolů Druhá směna (1940) Martina Friče, venkovského šumaře Valentu v Paličově dceři (1941) Vladimíra Borského, divadelního rekvizitáře Vajganta v melodramatu Františka Čápa Preludium (1941), MUDr. Františka Slabu ve Fričově Experimentu (1943) a jako sedláka Josefa Potužáka v Čáповě dramatu Mlhy na

blatech (1943).

Z protektorátního období ční ze Štěpánkových filmových výkonů převor otec Antonín, nosící pod řeholním rouchem ve škorní bambitku a držící po vpádu Pasovských pevnou rukou dvůr pražského Anežského kláštera plný řemeslníků, chudiny a zločinců ze všech koutů Evropy, v historickém velkofilmu Otakara Vávry Rozina sebranec (1944–1945). Film podle románu Zikmunda Wintera byl téměř celý natočen v průběhu roku 1944, ale dokončen a uveden byl až na podzim 1945.

Za okupace se Štěpánek snažil opět uplatnit i scenáristicky. Nejprve byl jedním ze scenáristů (a též jedním z herců) velkofilmu Kníže Václav (1942) Františka Čápa, který ale zůstal nedokončen. Podruhé převedl s Otakarem Vávrou do filmové podoby předlohy Zikmunda Wintera pod názvem Nezbedný bakalář, jež se měly začít natáčet v roce 1942, ale pro cenzurní a finanční překážky byl snímek vytvořen až po válce. Nezrealizován a pouze ve scénáři zůstal Štěpánkův životopisný film Pimprlový král (1942) o Matěji Kopeckém. Ten připravovala výrobní společnost Miloše Havla Lucernafilm s Vlastou Burianem v titulní úloze. Nezfilmovány zůstaly i jeho další scénáristické pokusy – dramatizace povídky A. S. Puškina Výstřel, osudy pohraniční vesnice Místo nejkrásnější a drama Dcera národa (1952).

Po osvobození byl Štěpánek neprávem nařčen z kolaborace s nacisty, vyšetřován Disciplinární komisí, pro sezónu 1945/1946 vyřazen z práce v Národním divadle a předán Mimořádnému lidovému soudu. V této atmosféře od podzimu 1945 do léta 1946 natočil s Vávrou podle svého scénáře a divadelní hry již zmíněnou renesanční komedii Nezbedný bakalář (1946). V ní Štěpánek přes vnější okolnosti podal jako svobodomyšlný, bohémský, čestný a spravedlivý bakalář Jan opět temperamentní a vyzrálý výkon. Ještě týž rok byl osvobozen v plném rozsahu a mohl se v klidu vrátit ke své herecké práci na prknech Národního divadla.

Od roku 1947 až do své smrti byl Štěpánek s různou intenzitou, ale prakticky stále vyhledávaným a oblíbeným filmovým hercem. Opět si zopakoval skutečné i upravené historické postavy. Takový byl jeho František Palacký (Revoluční rok 1848, 1949 a Mladá léta, 1952), alkoholický a fanatický maršál Russworm (Císařův pekař – Pekařův císař, 1951), politik F. L. Rieger (Mikoláš Aleš, 1951), profesor Kuffner (Tajemství krve, 1953), vědec J. E. Purkyně (Horoucí srdce, 1962) nebo generál potírající povstání v

rumburských kasárnách z května 1918 (Hvězda zvaná Pelyněk, 1964). Vyvrcholením jeho historických kreačí se stal Mistr Jan Hus a hejtman Jan Žižka z Trocnova v monumentální *Husitské trilogii* Otakara Vávry Jan Hus (1954), Jan Žižka (1955) a Proti všem (1956).

Za pozornost stojí další role ve snímcích ze současnosti nebo i z historie. K nim můžeme zařadit dvojakého městského tajemníka Tietzeho ve Vávrově dramatu Nástup (1952), citlivého papírníka Jana Hlubinu ve šrámkovském přepisu Měsíc nad řekou (1953) Václava Kršky, děda Jana Sladkého Koziny (Vladimír Ráž) v Psohlavcích (1954) Martina Friče, odvážného zednického mistra Vokáče v Balíkově dramatu podle skutečné události Bomba (1957), prospěchářského strýce Mizinu nešťtícího se pro kariéerní postup ani vraždy ve Vávrově přepisu románu Jana Otčenáška Občan Brych (1958), alkoholu propadlého inženýra Dandu v dramatu Dnes naposled (1958) Martina Friče, předsedu Rady starších Löwenbacha odmítajícího i za cenu ztráty svého života podepsat transporty vězňů z terezínského ghetta v dramatu Zbyňka Brynycha Transport z ráje (1962), děda Vševěda ve stylizované pohádce Tři zlaté vlasy děda Vševěda (1963) Jana Valáška a profesora v Herzově psychologickém Znamení Raka (1966).

V závěru tvůrčí dráhy byl Štěpánek obdařen pro svoji kariéru dvěma netypickými úkoly. Z nich je známější zejména rozvážný velitel kosmické lodi Vladimír Abajev ve sci-fi dramatu Jindřicha Poláka a Pavla Juráčka Ikarie XB 1 (1963). Překvapivě civilní – a o to působivější a přesvědčivý – herecký projev podal v dnes neprávem pozapomenutém středometrážním příběhu Václava Gajera Horký vzduch (1965), kde jeho vesnický děda Vojta Březina bojuje nejen s ústrky lakomé ženy (Jindra Rathová) slabošského syna (Vilém Besser), s nízkou penzí, s nedůstojnými podmínkami k životu v kůlně a se samotou, ale především s chudobou a s hladem.

S kinematografií se Zdeněk Štěpánek rozloučil menší rolí kapitulujícího německého generála Schwarze v Novákově tragikomedii z posledních dnů druhé světové války Maratón (1968). Film byl však uveden do kin až po hercově smrti. Kinematografie často využila i Štěpánkuv hlasový projev. K několika hraným (například Z mého života, 1955 nebo Marketa Lazarová, 1967) a k řadě krátkým, dokumentárním a animovaným snímkům načetl komentář. Ke Krškově pohádce Legenda o lásce (1956) namluvil hlas Železné hory a ve fantastickém filmu Karla Zemana Ukradená vzducholod' (1966)

přemluvil hereckého kolegu Václava Švece (kapitán Nemo).

V roce 1960 o něm režisér Otakar Vávra sestavil středometrážní medailon *Národní umělec Zdeněk Štěpánek*, ve kterém ožívají hercovi nejlepší role. Spolupracoval rovněž s televizí, s rozhlasem a s dabingem. Z televizních filmů a inscenací si uveďme alespoň pásmo Jiřího Krejčíka *Hrdinové okamžiku* (1961), drama Františka Filipa *Malér* (1965), psychologické drama *Neviditelný* (1965) Jiřího Bělky, Moskalykovo historické drama *Noc bez úsvitu* (1966), Filipem zfilmované drama Aloise Jiráska *Lucerna* (1967), krátkou komediální hříčku *Na zapřenou* (1967) Ludvíka Ráži, Rážovu pohádku *Princezna Pampeliška* (1967), Bělkovo historické drama o poslední bitvě Napoleona *Waterloo* (1967) anebo drama podle Maxima Gorkého *Jegor Bulyčov* (1968) v přepisu Jaroslava Dudka.

Ve třicátých letech se zúčastnil Divadelního a filmového festivalu v Moskvě (1934) a aktivit Společnosti přátel nového Ruska a protifašistického Klubu českých a německých divadelních pracovníků. Po roce 1945 v organizační práci pokračoval a byl mimo jiné členem Ústředního výboru Svazu československých divadelních a filmových umělců (1961–1964). V poslední fázi své herecké činnosti se Štěpánek těžce smířoval s faktem, že především v Národním divadle je upozadován a jeho herecké kvality nejsou využity tolik, jak by si zasloužily. Mrzelo ho též, že pro něj ani jeho „dvorní“ režisér a v kinematografii nejbližší spolupracovník Otakar Vávra nedokázal v šedesátých letech nalézt vhodnou a adekvátní hereckou příležitost.

Třikrát se stal laureátem Státní ceny za dramatické umění (1926, 1936 a 1951), za herecký výkon ve filmu *Jízdní hlídka* mu byla udělena Čestná cena ministra průmyslu, obchodu a živností (1936) a za scénář k filmu *Nezbedný bakalář* spolu s Otakarem Vávrou II. prémie v hodnotě 10 000 korun od Aprobační komise pro schvalování českých filmů. Dále byl oceněn titulem Národní umělec (1953), Řádem práce (1958), Řádem republiky (1963), Pamětní medailí k 20. výročí zestátnění Československého filmu (1965) a Cenou Víta Nejedlého (1967). Kromě několika již zmíněných divadelních her sepsal čtyři svazky pamětí *Vlastní cestou* (1948), *Herec* (1961), *Vzpomínky* (1966) a *Za divadlem kolem světa* (1970).

Štěpánkovy životní osudy do velké míry předurčily i povahové vlastnosti zděděné po otci. Byl velký bouřlivák a hazardér, měl dobrodružnou mysl, odvahu a užíval si život

plnými doušky. Divadelní a filmovou herečkou byla i jeho první manželka Elena Hálková (1907–1985) a děti Jana (nar. 1934), Martin (1947–2010) a Petr (nar. 1948) Štěpánkové. Nejmladší dcera Kateřina Taberyová (nar. 1951) je divadelní režisérkou a televizní analytičkou.

Pouhé dva dny před smrtí, 18. června 1968, byl naposledy zachycen kamerou v záznamu Divadelního ústavu při svém též posledním divadelním vystoupení v Dürrenmattových *Novokřtěncích*. Herec, režisér, dramatik a scenárista Zdeněk Štěpánek zemřel náhle 20. června 1968 v Praze v nedožitém věku dvaasedmdesáti let. Pohřben je na vyšehradském Slavíně. Osudového 21. srpna 1968 se již naštěstí nedožil. Sovětská okupace by pro něho, kdo v Rusku prožil dramatickou a nezanedbatelnou část svého života, byla velkou ranou.